

UPPLANDSLAGENS PRÄSTGÅRDAR

1

Få stadganden i Upplandslagen av år 1296 torde ha blivit så omskrivna och debatterade som bestämmelserna i kyrkobalken (I:2) och konungabalken (X:5) om kyrkobolen eller prästgårdarna "undir hundæris kirkiu hwaræ ok . . . undir tolfptæ kirkiu".¹ Orden hundareskyrka och toltfakyrka kommenterades redan under medeltiden. I senare handskrifter av lagen kallas sålunda hundareskyrka huvudhärad- eller häradskyrka. I en del handskrifter saknas ordet tolfte och två ersätter det med kappalskyrka. I ärkedjåknens i Uppsala Ragvald Ingemundssons latinska översättning från 1481 av kyrkobalken och landslagen tolkas hundareskyrka som kontraktets kyrka och i en handskrift av samma arbete karaktäriseras den med orden "ecclesia residentialis".² Olavus Petri påpekar i sin kommentar till stadslagen, att hundareskyrka är lika med häradskyrka och skriver i sin krönika, att "i förstone" hade "ett helt härad icke . . . mer än en kyrka. Och därför varder berört i lagboken om häradskyrkor".³ Olavus Petri förbigår ordet toltfakyrka. Ärkedjåknens Ragvald Ingemundsson såg i toltfakyrkan en annexkyrka.

I sin för den följande debatten grundläggande kommentar till de anförda bestämmelserna i Upplandslagen framhåller C. J. Schlyter 1834, att hundareskyrka betecknar "en kyrka som troligen var byggd på det ställe, där häradstinget hölls, för att begagnas av de där församlade häradborna". Namn som Sollentuna, Lohärad, Rasbo, tidigare Resbohundare, och Vaxala anger, framhåller Schlyter, att åtskilliga kyrkor varit "communia" eller som det heter i den senare svenska texten "tillhört hela häradet". I kommentaren från 1877 citerar Schlyter även Olavus Petri.⁴

¹ För goda råd och inspirerande samtal tackar jag särskilt f.d. universitetskanslern teol. jur. med. och fil. dr. Arthur Thomson.

² Upplandslagen, ed. C. J. Schlyter (1834), s. 15 not 11 och 14 samt s. 97 och not 86 och 89. Schlyters Glossarium (1877) s. 288.

³ OPSS 4 s. 344 och 73.

⁴ Upplandslagen s. 346 ff. och Schlyters Glossarium s. 650.

Enligt Schlyter är toltfakyrka en vanlig sockenkyrka, "templum paroeciae". Anledningen till benämningen är utan tvivel, skriver Schlyter, att hundaret ursprungligen var delat i tolv delar eller tolfter, enär hundaret på den tiden omfattade tolv tiotal och sålunda svarade mot 120. Han tillfogar: "Sedan de särskilda delarna av ett hundare blivit försedda med egna kyrkor, hava dessa till skillnad från de äldre hundareskyrkorna fått ett namn grundat på hundarets gamla indelning, ehuru den på särskilda omständigheter beroende sockenindelningen ej kunde noga överensstämma med den på ett aritmetiskt förhållande grundade indelningen. Man må därför icke föreställa sig, att vart hundare innehållit 12 socknar . . . Denna sockenkyrkornas äldre benämning igenkännes ännu i några kyrkors namn i Uppland." Som exempel nämnes Tolftakyrka, Husby-Sjutolft⁵ och Lundakyrka, fordom kallad Lundatolft.⁶

Med utgångspunkt från och hänvisning till Schlyter har en rad forskare behandlat de anförda bestämmelserna i Upplandslagen av år 1296.⁷ Det gemensamma för dessa forskare är, att de utgår från de båda orden hundareskyrka och toltfakyrka. Det är om dessa kyrkor debatten står. Hundareskyrkan är enligt dessa forskare ursprungligen det gamla hundarets huvudkyrka och tillika dess förnämsta kyrka, belägen vid någon hednisk kultplats eller i varje fall vid hundarets medelpunkt. I regel förblev denna först byggda kyrka även i fortsättningen hundarets förnämsta. Vilka dessa kyrkor varit, vet man dock icke, då någon undersökning härom icke föreligger. Tolftakyrkan kallas än annexkyrka, än bykyrka. I regel anses den dock vara sockenkyrkan men i rang underordnad hundareskyrkan. Tolftakyrkan är hundareskyrkans annex. Om hundareskyrkan hör samman med hundaret, hör toltfakyrkan samman med tolften som är av hedniskt ursprung och identisk med åttingen och socknen. Tolft och socken har en gång sammanfallit och tolfte har funnits överallt i Uppland. De olika prästgårdarnas storlek, ett markland jord vid varje hundareskyrka och ett halvt markland jord vid varje toltfakyrka, spelar hos dessa forskare en underordnad roll och anföres endast för att belysa hundareskyrkans särställning i förhållande till de enklare sockenkyrkorna eller toltfakyrkorna. Dessa kyrkor står i en viss motsättning till de förnämre hundareskyrkorna.

Gemensamt för dessa forskare är vidare, att de anser de nämnda bestämmel-

⁵ Husby-Sjutolft kallas i DS 1946 (1314) och i DS 3835 (1344) Husaby Gismark. Jfr DS 1794. *J. Rosén*, Kronoavsöndringar under äldre medeltid (1942) s. 32.

⁶ Schlyters Glossarium s. 650.

⁷ *H. Reuter Dahl*, Svenska kyrkans historia II:1 (1843); *S. Tunberg*, Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning (1911); *R. Gullstrand*, Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet (1923); *Svenska landskapslagar* tolkade och förklarade av *Å. Holmbäck* och *E. Wessén* (1933); *G. Hafström*, Ledung och marklandsindelning (1949); *G. Hafström*, Sockenindelningens ursprung (Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 1949); *G. Hafström*, art. Hundare och Tolft i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid; *G. Smedberg*, Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie (1973) och *C. A. Ekblom*, Viennektionde och hundaresindelningen. Studier rörande Sveriges äldsta politiska indelning (1974).

serna i Upplandslagen vara av hög ålder, att de härrör från en långt avlägsnare tidpunkt än 1290-talet och att de bör sökas i en förkristen uppdelning av lagsagan. De är, heter det, obsoleta element i lagen och sannolikt lämningar från någon äldre lagsamling. Forskarna är också ense om att ifrågavarande bestämmelser går tillbaka på en planerad men aldrig helt genomförd kyrklig organisation i Uppland eller på ett försök till en central planering som förmodligen aldrig kunnat genomföras utan stannat på papperet. Även beträffande den närmare tidpunkten för den planerade organisationen är åsikterna ganska överensstämmande. Den har ägt rum omkring 1100 under sveakonungen Inge den äldre eller i varje fall under en av sveakonungarna. Ett rent kyrkligt ursprung till en dylik planering anses osannolik, eftersom namnen på de båda kyrkorna utgår från den civila indelningen.

I den senaste undersökningen hävdar juristen C. A. Ekbom, att även om sockenindelningen icke följt den förkristna indelningen i tolfter, har dock åttingen-tolften i princip legat till grund vid sockenindelningens genomförande i Uppland. Varje tolft har i princip bildat en socken. I de tre folklanden, Tiundaland, Attundaland och Fjädrundaland, har dessutom tillskapats en särskild sockentyp, bestående av två tolfter, den s.k. hundareskyrkan. Om föregående forskare räknat med en enda hundareskyrka, anser Ekbom, att det i de tre nyssnämnda folklanden bör ha funnits tre hundareskyrkor i varje hundare och fyra tolftakyrkor eller sammanlagt 66 hundareskyrkor och 88 tolftakyrkor.⁸

Till det ovan sagda skall här till sist påpekas, att det även finns forskare som från liknande eller helt andra utgångspunkter än sockenbildningen och förhållandet mellan hundares- och tolftakyrkor behandlat bestämmelserna om prästgårdarna i Upplandslagen av år 1296. För dessa forskare är de nämnda bestämmelserna inga obsoleta lämningar från en äldre lagsamling eller minnen från en organisationsplan från tiden omkring 1100. I stället återspeglar de den i slutet av 1200-talet aktuella kyrkopolitiska situationen i Sverige. Sålunda skriver F. Dörring 1947 i sin avhandling, "Attungen och marklandet", att särbestämmelsen om hundareskyrka i Upplandslagen "rimligtvis endast avser immuniteten; vid tidpunkten för Upplandslagens nedskrivande fanns säkerligen alla hundareskyrkor med sina prästbol, varför bestämmelsen endast kan avse vad kyrkan fick besitta skattefritt. Det är säkerligen tolftakyrkans bol, ½ markland, som motsvarar Västmannalagens 12 tönns säde. När Upplandslagen stadfästes, var marklandet av

⁸ Ekbom s. 62 och 164. I sin edition av texten i DS 1946 har Ekbom öre i stället för grundtextens mark men återger på sex ställen 3 mark med 28 i stället för 24 öre. Följden härav kan belysas med ett exempel. Då taxeringssskalan har spännvidden 28—6 blir enligt Ekbom medelvärdet $\frac{28+6}{2}$ 17 öre. Spännvidden är emellertid $\frac{24+6}{2}$ vilket ger 15 öre. I den tryckta texten saknas orden "cum annexa" till Frötuna. Annexens antal är alltså 16 och icke 15. Ekbom s. 17, 14 och 225 ff.

allt att döma en relativt ny företeelse." I annat sammanhang skriver Dovring, att marklandet måste ha brutit igenom i Sverige någon gång mellan 1220 och 1270 och att marklandsindelningen införts av kyrkans män för att trygga den kyrkliga jordens ekonomiska och rättsliga säkerhet.⁹

I "Kronoavsöndringar under äldre medeltid" skriver J. Rosén två år senare, att stadgandet i Upplandslagen om prästgårdarnas storlek icke är "ett diktat från en stark statsmakts sida" utan en eftergift. "Det andliga frälset på nyförvärvade egendomar skulle icke medföra ständigt ökade bördor för skatteenhetens medlemmar. Endast 'den gamla jorden', donationsjorden, skulle vara fri på menighetens bekostnad." Upplandslagens stadganden kan på ett naturligt sätt infogas i den allmäneuropeiska utvecklingen. De var "en punkt i det politiska program som den världsliga stormannafraktionen följde" och tog endast sikte på sockenkyrkorna.¹⁰ C. G. Andræ framhåller i sin doktorsavhandling från år 1960, "Kyrka och Frälse i Sverige under äldre medeltid", att Upplandslagens "begränsning av det skattefria kyrkobolets storlek till ett eller ett halvt markland är ett utslag av en förhållandevis sen kameral politik. Vid tiden för lagens tillkomst hade inte detta begrepp någon förankring i den faktiska uppbyggnaden av sockenkyrkornas jord". Försöken att begränsa prästgårdarnas frälse till ett eller ett halvt markland "torde vara av senare datum".¹¹ Tilläggas bör också, att B. Lundberg i sitt arbete av år 1972, "Territoriell indelning och skatt i Uppland under medeltiden", kategoriskt avvisat talet om att tolfsten och åttingen sammanfallit med socknen. "Ingen känd historisk källa", skriver Lundberg, "ger direkta upplysningar om tolfstens omfattning och organisation" och åttingens område sammanfaller endast i undantag på 1540-talet med socknen. Denna tillhör icke hundarets underavdelningar eller hundarets indelningsschema. "Att socken och tolfst skulle ha sammanfallit kan icke visas och det är osannolikt."¹²

Efter denna något summariska översikt kan det vara på tiden att försöka fastställa "dens mening som lagen gjorde". För att kunna göra detta är det emellertid nödvändigt att först något redogöra för den kyrkopolitiska situationen i slutet av 1200-talet.

2

Under kardinal Wilhelm av Sabinas besök i Sverige 1247—1248 hade konung Erik Eriksson under Birger Jarls ledning allierat sig med kyrkan för att på så sätt stärka konungamakten. Efter Eriks död 1250 fullföljde Birger Jarl och hans söner med stor energi och framgång denna politik, ofta i strid med de ledande stor-

⁹ *Dovring* s. 113, 187 och 190 f.

¹⁰ *Rosén* s. 105 ff. och *Dens.* art. Det andliga frälset, *Kulturhist. lex. f. nordisk medeltid* IV sp. 677 ff.

¹¹ *Andræ* s. 108 f.

¹² *Lundberg* s. 89 ff. och 185. Samma uppfattning hos *Smedberg* s. 74 ff.

männens intressen. De fick också stöd av påven.

Den 9 augusti 1274 utfärdade påven Gregorius X en skarp skrivelse till stormännen i Sverige med krav på bl.a. utvidgad andlig testamentsrätt och fullständig skattefrihet. Bakom påvens kunskaper om missförhållandena i Sverige stod med ganska stor sannolikhet domkapitelsledamoten i Uppsala Roger. Påven gjorde gällande, att de svenska stormännen lade nya skatter på kyrkorna, deras gods och egendom, trots att dessa alltifrån sin tillkomst — ”ab ipso prime sue fundationis exordio” — varit fria och undantagna från all uppbörd, ”libera et exempta a cuiuslibet exactionis onere”. Stormännen hade t.o.m. berövat kyrkorna sådana inkomster som dessa hade åtnjutit ”a tempore cuius memoria non existit”. Med anledning härav ålades biskoparna i ett samtida påvebrev att tillgripa bannlysning mot dem som våldgästade prästgårdarna — ”fundos ecclesiarum” —, gjorde intrång på prästernas gårdar och i deras hus samt tillägnade sig deras ägodelar.¹ Genom dessa brev hade biskoparna fått ett mäktigt vapen i sin hand men fick samtidigt många fiender. Följderna uteblev icke.

Den 22 juli 1275 utfärdade Magnus Ladulås, ”Guds kyrkas synnerlige välgörare”, två gåvobrev på gårdar till ett kanonikat och till domkyrkan i Uppsala. Före årets slut följde en ny donation för upprättandet av ett nytt kanonikat ”ad Dei omnipotentis gloriam et honorem”. Konungen lovade även att senare utöka donationen. Vid sin kröning 1276 lovade han att när så kunde ske skilja prelaterernas och kyrkornas ”iura” från kronans, ”iura prelatorum et ecclesiarum a iuribus corone distinguere”. I samband med kröningen skänkte konungen ett gods till Uppsala domkyrka ”de bonis regalibus” och förband sig att ersätta kronan av sitt eget patronomium. Förpliktelsen innebar, att förbudet mot avsöndring av kronogodset hade blivit aktuellt även i Sverige och står, skriver Rosén, ”i full överensstämmelse med den allmänna europeiska utvecklingen”.² Tre år senare stadfäste konung Magnus sina företrädares anslag av fattigtionden i Uppland till Uppsala domkyrka. Åtgärden motiveras med att det ålåg konungen att sörja för kyrkans välstånd och rikets fred samt att tygla dem som i sitt övermod traktade efter att omstörta freden i kyrkan och staten.³ Han gjorde dessutom Uppsala domkapitel ytterligare en tjänst.

Alltsedan ärkestiftets tillkomst 1164 hade det funnits en prost i vart och ett av de tre folklanden. I samband med upprättande av det sekulära domkapitlet knöts dessa prostar till den nya organisationen. Redan på 1240-talet hade ärkebiskopen med konungamaktens stöd överenskommit med bönderna i Tiundaland och

¹ DS 577 och 576. *H. Yrwing*, Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275—1281 (Skrifter utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund, 1952) s. 30 ff. och *Andrae* s. 104 ff.

² DS 596, 597, 606, 613, 725 och 1719. *Rosén*, Kronoavsöndringar s. 27 ff., 59 ff. och 101 ff. *Dens.*, Uppsala domkyrkas godsbestånd 1344 och dess proveniens (Kyrka Folk Stat, 1967) s. 17, *Andrae* s. 135 och *C. Strandberg*, Zur Frage des Veräusserungsverbotens im kirchlichen und weltlichen Recht des Mittelalters (1967) s. 183 f. och 194 ff.

³ DS 669.

Fjädrundaland, att de till var och en av prostarna i de nämnda folklanden skulle erlägga en årlig avgift om två penningar, kallad "pensio" eller "male". Bönderna i Attundaland vägrade tydligen att erlägga en sådan skatt, varför Magnus Ladulås den 4 januari 1278 ålade dem att i likhet med invånarna i Tiundaland och Fjädrundaland erlägga samma avgift till sin prost. Då ärkebiskopen tre år senare eller 1281 utfärdade fullmakt för Johannes Odulfi att vara ärkedjäkne i uppsalakapitlet, erhöll han prostskatten från bönderna i Attundaland.⁴ De tre folklandsprostarna hade härmed blivit prelater i domkapitlet med titeln prepositus, archidecanus och decanus. Sin "pensio" behöll de, till dess den indrogs av Gustav Vasa på 1540-talet.⁵

Samtidigt som Magnus Ladulås 1279 förnyade domkapitlets rätt till fattigtionden, befriade han prästgårdarna eller kyrkbolen — "fundos ecclesiarum" — i ärkestiftet från all kunglig rätt, "ab omni iure regio". Motiveringen var, att uppsalakerkan alltid varit konungen "fauorabilis secundum iustitiam".⁶ Den 29 juli 1281 utfärdades så i Söderköping i samband med drottningens kröning det tidigare utlovade privilegiebrevet. Alla kyrkor och kyrkans personer befriades från skatter för den jord som då (1281) innehades av domkyrkor och sockenkyrkor. För den jord som förvärvades efter 1281 av kyrkan skulle den erlägga skatt till kronan. Privilegiebrevet tog även hänsyn till det då aktuella problemet om "bona comixta" och föreskrev, att om någon samtidigt odlade både frälse- och skattejord, skulle han erlägga alla utgårdar för skattejorden till kronan.⁷ Framhållas bör också, att 1281 års privilegiebrev noga skilde mellan kyrkans frälsejord och dess skattejord.⁸

Sitt privilegiebrev motiverade Magnus Ladulås med att han icke ville sätta sin förtröstan till vapen, hovfolk eller örlogsmän eller till sin egen kraft. Han ville i stället sätta allt sitt hopp till Treenighetens försyn. Trots den religiösa inlindningen måste de svenska stormännen ha uppfattat dessa ord nära nog som en utmaning. Ett tillfälle för motståndarna att deklarerera sin uppfattning om de kyrkliga privilegierna yppade sig också snart.

År 1290 avled Magnus Ladulås och efterträddes av sin tioårige son Birger Magnusson. Regeringsmakten övertogs av en förmyndarstyrelse under ledning av marsken Torgils Knutsson. Då privilegiebrevet endast hade gällande kraft under utfärdarens livstid,⁹ innebar tronskiftet 1290, att kyrkan saknade stadfästa privilegier. De tidigare motsättningarna mellan kyrkans män och konungarna å

⁴ J. Rosén, De sekulära domkapitlens tillkomst (STK 1940) s. 65 ff.

⁵ Summarierna, Uppsala stift 1542 och 1543, RA. J. A. *Almquist*, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 3 (1917—1922) s. 168.

⁶ DS 669.

⁷ DS 725 och 1719.

⁸ *Andræ* s. 161 ff.

⁹ Rosén, Kronoavsöndringar s. 95, *Andræ* s. 52 och för tiden efter reformationen S. *Kjöllerström*, Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571—1682 (1944) s. 52.

ena sidan samt de världsliga stormännen å den andra angående privilegiepolitiken blev på 1290-talet under Torgils Knutsson åter ett faktum. Även i ett annat hänseende innebar Magnus Ladulås' död 1290 en vändpunkt. Från och med detta årtionde blev nämligen kronogodsets ställning fixerat i fasta normer. Det kunde icke som tidigare ständigt minskas till sitt omfång och bortges på evärdlig tid. Detta gäller även för kyrkor och kloster. I stället började man under Torgils Knutssons ledning att återta vad som tidigare donerats bort.¹⁰ Reaktionen mot evärdliga kronoabalienationer och kravet på en reduktion har genomgående satts i samband med den världsliga stormannafraktionens dominerande inflytande efter Magnus Ladulås' död. Lekmännens motiv var säkerligen främst, skriver Y. Brilioth, "att hindra uppväxandet av en stat i staten" och att "bevara kyrkan vid den ställning den tidigare intagit i det svenska samhället".¹¹

Det förändrade kyrkopolitiska läget efter Magnus Ladulås' död avspeglas rätt tydligt i Upplandslagen. Ett par exempel härpå skall belysa det sagda. Bestämelsen om konungakröningen har följande lydelse: "Därpå skall han av ärkebiskopen och lydbiskoparna vigas till kronan i Uppsala kyrka. Sedan har han full rätt att vara konung och bära kronan. Då har han rätt till Uppsala öd . . . Då kan han giva län åt dem som göra honom tjänst." Genom denna föreskrift fastställdes i lagen, att konungen skall krönas av ärkebiskopen i Uppsala domkyrka. Först med kröningen erhöll den valde regenten fulla kungliga rättigheter och först då kunde han "giva län åt dem som göra honom tjänst". Utdelandet av län eller privilegier hade därmed i överensstämmelse med praxis i lagen sammankopplats med kröningen. För privilegier krävde lagen tjänst av alla, även av kyrkans män. Om Magnus Ladulås i 1281 års privilegiebrev befriat alla kyrkliga personer från förpliktelser till statsmakten, fastslog Upplandslagen, att till frälset hörde tjänst.¹²

Till de mycket omstridda frågorna hörde på 1290-talet fattigtionden. Som redan påpekats, hade Magnus Ladulås 1279 tillförsäkrat Uppsala domkyrka denna inkomstkälla. I Upplandslagen nämns den icke. Prästen skall ha en tredjedel och kyrkan en. Den tredje delen eller fattigtionden omtalas icke. Om den likaledes omstridda testamentsrätten föreskriver lagen, att endast en tiondel av den ärvda jorden får testamenteras bort. Om lekman förbryter sig mot klerk, "må man åtala det å tinget" och "alla tvister om jord och allt olovligt bruk av jord, vare sig det rör klerker eller lekmän, skola höra under landets lag." Patronatsrätten är erkänd och vid oenighet om prästval skall biskopen ge kyrkan åt "den . . . som har faderlig rätt över henne". Sammanfattande skriver Brilioth: Texterna i Upplandslagen vittnar "lika mycket om bondejuristernas angelägenhet att tillförsäkra den laglydige medborgaren hans andel i de himmelska skatter, vilka kyrkan hade

¹⁰ Rosén s. 101 ff.

¹¹ Brilioth, Den senare medeltiden 1274—1521 (Svenska kyrkans historia 2, 1941) s. 46.

¹² Om biskoparnas tjänst se *Andræ* s. 161 ff. *Andræ* nämner dock icke bestämmelsen i Upplandslagen.

att förvalta, som om deras noggrannhet att hålla de klerikala anspråken inom rimliga gränser".¹³

För förståelsen av den rådande kyrkliga situationen på 1290-talet bör även påpekas, att ärkebiskopsstolen var utan vigd innehavare sedan sommaren 1291 och fram till 1296, då den 1292 valde ärkebiskopen Nils Alleson återvända från Rom. Stiftsstyrelsen sköttes under denna tid av domkapitlet med domprosten Andreas And i spetsen. Sammanfattande kan alltså konstateras följande. Landets konung var ett barn och riket styrdes av en förmyndarregering, ärkebiskop saknades och några fastställda privilegier förelåg icke. Härtill kommer, att en viktig organisatorisk fråga väntade på sin lösning.

3

Upplandslagen är utarbetad av en nämnd, antagen av tingsmenigheterna och stadfäst av konungen. Ordförande i nämnden var lagmannen i Tiundaland Birger Persson. De övriga medlemmarna var den nyssnämnde domprosten Andreas And, en kusin till Birger Persson, och lagmännen i Attundaland och Fjädrundaland samt dessutom ytterligare 12 världsliga ledamöter. Både i förordet och i stadfästelsebrevet av den 2 januari 1296 understryks, att uppgiften med lagrevisionen var att ur äldre lag utesluta det som var onyttigt och obilligt och vidta ändringar både i kyrkolag och kejsarlag, "så att somt blir avskaffat, somt blir utfyllt med några ord och somt blir helt och hållet nystadgat". Uteslutningar, kompletteringar och nya föreskrifter var alltså målet för revisionen. För att resultatet skulle bli evärdeligt, borde nämnden vinnlägga sig om att "fastställa både vad gammal lag har varit och så vad som i ny lag borde stadgas och sammanfogas". Upplandslagens kyrkobalk kom också att i praktiken tillämpas, till dess den ersattes av 1734 års lag.

Bestämmelserna om prästgårdarna i Upplandslagen har följande lydelse:

Kyrkobalken

"Nu är kyrka börjad med grundval och lyktad upptill med huv; då skall kyrka hava bol, som prästen skall bo på. Det skall vara ett markland jord till var hundareskyrka och ett halvt markland till var tolfkyrka. *Dessa bol hava alltid varit fria från alla utskylder*; för denna jord äga bönderna att utgöra utskylder. Har kyrkan mera jord än nu är sagt, skall denna svara för fulla utskylder, *om ej konungen gör den jorden fri från skatt.*"

Konungabalken

"Nu skola bönderna fullgöra utgärder för kyrkojord, för så mycket jord som kyrkobolet är, det är ett markland jord under var hundareskyrka och ett halvt markland under var tolfkyrka. Har kyrkan mera jord skattefri, må denna frihet gälla för bonden, och han vare saklös."

¹³ Svenska landskapslagar 1 s. 17, 23, 30 och 15 samt *Brilioth* s. 636. Om testamentsrätten se *E. Schalling*, Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige (1920) s. 33 ff.

I sak är dessa stadganden i kyrkobalken och konungabalken helt överensstämmande. För ett prästbol på ett eller ett halvt markland jord skall kyrkan vara fri från skatt till kronan. För jord därutöver skall kyrkan själv betala skatt. Kyrkobalken innehåller dock två tillägg, nämligen uppgifterna om att dessa prästbol alltid varit fria från utskylder och att konungen kunde befria även den jord som översteg ett resp. ett halvt markland från skatt.

På grund av den förda debatten om hundares- och toltfakyrka är det här nödvändigt att understryka, att de anförda bestämmelserna handlar om prästgårdarna, prästbolen, och om ingenting annat. De handlar sålunda icke om huvudkyrkor och annexkyrkor, om stora eller små kyrkor eller om olika slag av kyrkor, ordnade i ett rangsystem. Bestämmelserna i de båda balkarna handlar uteslutande om prästgårdarna. Även de övriga svealagarna innehåller bestämmelser om huru stor prästgården skall vara men endast Upplandslagen nämner två olika prästgårdar.

Det äldsta skiktet i den kyrkliga jorden utgjordes av prästgårdarna. Många av de äldsta prästgårdarna i Uppland har kanske varit kronogods eller tillhört Uppsala öd. I skatteavseende har också prästgårdarna i Uppland jämställts med Uppsala öd.¹ Det anses sannolikt, att dessa bol även i Uppland varit fria från alla utskylder och att sålunda kyrkorna sedan gammalt åtnjutit frälse för sina prästgårdar.² Detta stämmer visserligen väl med påvebrevet 1274 men rimmar dåligt med 1279 års kungabrev. Då detta skrevs, var i varje fall prästgårdarna i Uppland icke fria från skatt. De män som stod bakom Upplandslagen ansåg tydligen också, att frågan om prästgårdarnas frälse borde överföras från privilegielagstiftningen till den allmänna lagen. Resultatet blev, att ett minimimått av jord skulle vara fri från skatt. Genom 1296 års lag garanterade samhället prästerna i Uppland ett visst minimum av skattefri jord, ett markland vid en kyrka i varje hundare och ett halft markland vid de övriga kyrkorna.

Vid bestämmelsernas utformning följde man allmänt tillämpade principer. Hit hör sålunda satsen ”res transit cum onera” som var allmän i Europa omkring 1250.³ Genom bestämmelserna i Upplandslagen om prästgårdarna överfördes både jorden och därtill svarande onera på kyrkan men lagen föreskrev samtidigt: ”för denna jord äga bönderna att utgöra utskylder.” Kronans inkomster fick icke genom lagen minskas. Olavus Petri kommenterade: ”Prästbolet skall vara fritt för kronans ränta, dock skall hon icke förminskat bliva utan läggas in uppå sockenbönderna.”⁴ Att de enskilda kyrkorna ägde mera jord än den i lagen

¹ Den sannolikt ursprungliga texten angående prästbolet hade i Hälsingelagen enligt svenska landskapslagar 3 s. 278 följande lydelse: ”Det (=prästbolet) skall vara fritt från alla utskylder och i samma lag som Uppsala. Och så har det varit skattskyldigt endast under kyrkan liksom Uppsala öd under konungen.” Om Uppsala öd se *Schalling* s. 27 ff. och *Rosén* s. 70 ff.

² *Andrae* s. 104 ff. och *Rosén*. Det andliga frälset. Se s. 33 not 10.

³ *Rosén* s. 88, 96 och 107.

⁴ OPSS 4 s. 344.

nämnda var säkerligen för lagstiftarna en självklar sak. För denna jord måste emellertid kyrkan själv betala skatt, ”om ej konungen gör den jorden fri från skatt.”

Genom Upplandslagens bestämmelser om de skattefria prästgårdarna hade en ny skatt lagts på bönderna. Denna skatt ingick enligt lagen bland ”andra utgårder” som åvilade bönderna i Uppland. Därför infördes en bestämmelse i konungabalken om böndernas skyldighet att ”fullgöra utgårder för kyrkojord, för så mycket jord som kyrkobolet är, det är ett markland jord under var hundraeskyrka och ett halvt markland jord under var tolftekyrka”.

Av det anförda framgår, att i lagens bestämmelser om en större skattefri prästgård vid en av hundarets kyrkor ligger *ett framtidsprogram*. En tänkt kyrklig organisation hade i lagen fått en fastställd ekonomisk grundval. Även tolftekyrkornas dvs. de övriga kyrkornas prästgårdar skulle enligt lagen vara fria från skatt. Båda orden hundraes- och toltfakyrka fyllde emellertid i lagen även en annan uppgift. I påvebrevet 1274 hette det, att kyrkans jord i Sverige varit skattefri alltsedan grundläggningstiden. Detta påstående motsvaras i kyrkobalken av orden: ”Dessa bol hava alltid varit fria från alla utskylder.”⁵ Då det gällde att bestyrka detta påstående, grep man tillbaka på de redan på 1290-talet ålderdomliga uttrycken hundraes- och toltfakyrka.

Då den i det föregående givna framställningen bygger på en bestämd tolkning av framför allt ”hundæris kirkiu hwariæ”, är det nödvändigt att något närmare motivera denna tolkning.

4

Under 1200-talet hade Sverige alltmer införts i den europeiska kulturgemenskapen och därmed också i Libertas ecclesiae-programmet. Biskoparna hade därigenom ställts inför många och ännu helt eller delvis olösta problem. Domkapitelsorganisationen var genomförd och folklandsprostarna hade blivit prelater i kapitlet. De borde därför helst vara bosatta i stiftsstaderna och icke vid sina sockenkyrkor och deras stora prostadömen uppdelas i mindre enheter. Det s.k. parokialsystemet med dess långtgående decentralisering borde genomföras. Tidens lösen kan avläsas i de s.k. ”Statuta generalia” från tiden omkring 1300. I dessa heter det, att biskopen skall bl.a. döma i frågor rörande äktenskap, testamenten, kyrkans egendom och tvister mellan kyrkor samt i alla andliga mål, ”super spiritualibus causis quibuscunque.” Därför skulle det ”in qualibet provincia” finnas allmänna tingsplatser, där biskopen skulle döma i sådana mål.¹

⁵ *Andræ* anmärker (s. 105) med full rätt, att de anförda orden i Upplandslagen är ”som ett eko av påvebrevet” 1274. *B. Lundberg* skriver, att ”minnet av den territoriella tolften dröjde kvar i några namn och i ordet toltfakyrka”. Tröghbolagh (1952) s. 200. Se även *S. Söderlind*, Häradet (HT 1968) s. 162.

¹ Svenska landskapslagar 5 s. LXXIV och Westgötalagen, ed. Schlyter, s. 325 och 342.

Dessa anspråk på en utökad kyrklig domsrätt blev ett viktigt argument för en långt gående decentralisering. Bakom Upplandslagens bestämmelser om de olika slagen av prästbol kan man också skönja ”en planerad kyrklig organisation i Uppland”. Denna hör emellertid icke till åren omkring 1100 utan till slutet av 1200-talet. Ett markland jord under var hundareskyrka betyder nämligen såsom redan framhållits, att det i vart och ett av de 23 hundarena i Uppland skulle finnas en kyrka med en skattefri prästgård av angiven storlek. Enligt den tryckta texten av den redan nämnde ärkedjäknen i Uppsala Ragvald Ingemundsson utgör hundareskyrkan tillsammans med närliggande kyrkor ett kontrakt ”contractum unum”.² Det av Schlyter och andra citerade uttrycket ”ecclesia residentialis” betyder icke kyrkoherdebostället³ utan den kyrka, där prostens residerar. Även Olavus Petri framhåller, att ursprungligen hade ett helt härad endast en kyrka. Viktigare än det anförda är dock, att denna tolkning stämmer väl med det samtida källmaterialet.

Redan till prästmötet i Uppsala 1297 hade ärkebiskop Nils Allesson utarbetat ett flertal stadganden som hör nära samman med den nya lagen av 1296. Då denna fastställde de skattefria prästgårdarnas minimiareal och flera kyrkor ägde mera jord, var det givetvis nödvändigt, att den samlade prästgårdsjorden blev deklarerad. I anslutning till tidigare stadganden föreskrev ärkebiskopen, att kyrkoherdarna vid sitt ämbetstillträde i närvaro av några av sockenbönderna skulle upprätta ett inventarium över kyrkans gods eller ”praedia” och snarast möjligt översända inventariet till ”preposito vel prelato suo”, dvs. till prostarna i Hälsingland och de tre folklandsprostarna i Uppland.⁴ Denna beteckning, ”prepositus vel prelatus”, var helt korrekt 1297.

De nämnda inventarierna blev av mycket stor betydelse. Med hjälp av dem kunde biskopen och domkapitlet lätt erhålla uppgifter om de olika pastoratens egendomar. Det är säkerligen också sådana inventarier som ligger till grund för de godsförteckningar som tillkom under 1300-talets förra hälft. Besväret ”att socken för socken sammanställa uppgifter . . . om vad landskyrkorna ägde”⁵ åvilade sedan slutet av 1200-talet kyrkoherdarna. De nämnda inventarieförteckningarna ligger naturligtvis också till grund för fastställandet av de av påven påbjudna skatterna, för gårdar och hjälper och för Gustav Vasas reduktion. Även ett par andra bestämmelser har i detta sammanhang sitt intresse.

I kyrkobalken förbjuds prästerna att utan biskopens lov och sockenmännens

² Leges Svecorum Gothorumque, ed. Messenius 1614, s. 3.

³ S. *Ambrosiani*, Studier öfver den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets midt (KÅ 1902) s. 35.

⁴ DS 1187. Bestämmelsen går tillbaka på beslutet i Tälje 1279 (DS 692). *Schalling* s. 40 ff. och 50 f. En inventarieförteckning från 1290 ingår i *Liber ecclesiae Vallentunensis*, ed. Toni Schmid (1945), s. 95. *Andræ* s. 107 f.

⁵ *Andræ* s. 177.

samtycke flytta kyrkans prästgård eller köpa eller låta skriva böcker, så vida de icke gjorde det på egen bekostnad. Dessa föreskrifter återfinns även i 1297 års statuter. Här talas dock icke om sockenmännens samtycke utan endast om biskopens, respektive prostarnas tillstånd. I kyrkobalken heter det vidare, att den präst som med orätt och utan biskopens tillstånd utesluter någon ur kyrkan skall böta tre marker. I 1297 års statuter har biskopens tillstånd ersatts av prostens "licencia et mandatum expressum".⁶ Prostarna som icke nämns i Upplandslagen har i 1297 års statuter tilldelats viktiga uppgifter som en mellaninstans mellan biskoparna och det lägre prästerskapet. Att de tre folklandsprostarna eller domkapitlets prelater skulle svara för dessa uppgifter förefaller föga troligt. Ärkebiskopen hade med andra ord en ny kyrklig organisation i tankarna. Nästa initiativ kom följande år.

I den korstadga som Nils Allesson utfärdade i maj 1298 ålades bland andra folklandsprostarna eller domprosten, ärkedjäknen och dekanen att tjänstgöra vid gudstjänsterna i domkyrkan.⁷ Avsikten härmed var tydligen att knyta prelaterna fastare till domkapitlet och förmå dem att lämna sina landsförsamlingar och bosätta sig i stiftsstad. Samma år var ärkebiskopen färdig med en ny organisationsplan. Vid prästmötet i juli 1298 lät han meddela, att varje "provincia" i de tre folklanden skulle ha en "decanus ruralis" med uppgift att avgöra hastigt uppkommande mål "in curiis presbyterorum". För första gången hade härmed getts officiell motivering för en ny organisationsform. Verksamhetsområdet för den tilltänkta lantdekanen bar det latinska namnet "provincia". I fortsättningen nämner också ärkebiskopen provinciae Ulleråker, Bälunge, Rasbohundare och Vaxala. I de provinciae som var belägna längst bort från Uppsala skulle vid det årliga prästmötet en kyrkoherde stanna kvar "in provincia qualibet" och svara för församlingsvården. I Gästrikland skulle två präster stanna hemma från prästmötet, "cum provincia sit diffusa et ab ecclesia nostra Vpsalensi remota".⁸

Avsikten med ärkebiskopens förslag var alltså, att folklanden skulle uppdelas i smärre kyrkliga enheter eller provinciae under en dekan eller som det senare kom att heta en prost i varje provincia som väl får uppfattas som en översättning av den dåvarande hundaresindelningen.⁹ Dekanerna eller senare prostarna skulle ersätta de dåvarande folklandsprostarna. I stället för tre skulle därmed Uppland få ett 20-tal prostar som biskopens ombud. Det var dessa prostar, en i varje provincia eller senare prosteri eller kontrakt, som skulle ha den i lagen före-

⁶ Svenska landskapslagar 1 s. 14 och 22 samt DS 1187.

⁷ DS 1235.

⁸ DS 1240. I brev av den 25/4 1280 talar ärkebiskop Jakob Israelsson om "provincia Lyhunderet" och om "provinciis Tierp et Gestricaland". DS 699. Se även Statuta synodalia, ed. Reuterdaahl (1841), s. 44 f., 68 och 168.

⁹ *M. Hammarström*, *Glossarium* (1925), *H. Yrwing*, *Gotland under äldre medeltid* (1940) s. 70 och *Söderlind* (HT 1968) s. 132.

skrivna större prästgården. Att en sådan omorganisation icke kunde genomföras i en handvändning insåg givetvis ärkebiskopen. Han måste ju räkna med motstånd från folklandsprostarna och detta uteblev icke. Det är säkerligen icke heller någon tillfällighet, att året efter det att ärkebiskopen offentliggjort sitt beslut om att det i varje provincia i de tre folklanden skulle tillsättas en "decanus ruralis", indrogs den till Uppsala domkyrka och dess prelater anslagna fattigtionden från de tre folklanden.¹⁰ Då folklandsprostarna skulle ersättas av "häradspstrar", ansåg de världsliga stormännen, att prelaterna i domkapitlet icke längre skulle komma i åtnjutande av fattigtionden, varför denna indrogs. Samma år eller 1299 lämnade Andreas And sin domprostbefattning och övertog ett kanonikat. Han efterträddes som domprost av sin kusin Israel Persson, en broder till upplandslagmannen Birger Persson.

Då ärkebiskopen 1298 föreskrev var och när prästerna skulle avlämna en viss skatt, använde han icke beteckningen provincia utan skrev blott Habohundare, Lyhundra etc. Vid samma tillfälle gjorde Nils Alleson även ett viktigt tillägg till lagen. Då det i denna talas om kyrkans bol och kyrkans jord, föreskrev ärkebiskopen för att framgent undvika tvister mellan kyrkan och prästen om egendomarnas avkastning, att de egendomar som var avsedda enbart för kyrkans bruk skulle bokföras för sig och de gemensamma egendomarna för sig.

Hur den nya kyrkliga organisationen såg ut på papperet, framgår ganska klart av den redan nämnda taxeringslängden från 1314. Denna är utarbetad i Uppsala domkapitel och ingår i "Registrum ecclesie Upsalensis". Två av domkapitlets kaniker fungerade som uppbördsmän. I denna rent kyrkliga längd är de tre folklanden uppdelade i provinciae och dessa i pastorat. Pastoraten omfattar i regel en socken men i 16 fall av två sockenkyrkor eller en moderkyrka "cum annexa". Det enda undantaget från principen är Habohundare och Roden som båda saknar beteckningen provincia.¹¹ I Hälsingland som icke berördes av reformen och där prostämberet fanns före 1300 användes beteckningen prepositura motsvarande provincia i Uppland.¹²

Förhållandet är detsamma i förteckningen över hertig Valdemars uppörd från kyrkorna i Tiundaland och Attundaland, uppgjord 1316 av kanikerna Thomas i Uppsala och Redar i Västerås samt advocatus på Stockholms slott Ingevald. Utgångspunkten är även här de båda folklanden och under dessa provinciae och deras pastorat. I den sammanfattande förteckningen heter det sålunda "Summa

¹⁰ DS 1471 och 1472. *J. Rosén*, Till diskussionen om Ericus Olais källor (*Archivistica et mediaevistica*, 1956) s. 318.

¹¹ DS 1946 och Acta cameraria n:r 160. *Lundberg*, Territoriell indelning s. 22 ff. och *Ekholm* s. 225 ff. I markgäldsfor-teckningen från tiden omkring 1312 (DS 1875 ff.) förekommer ordet provincia två gånger. Det heter sålunda "parochia Harir provincia Valir" och "Summa totius provincie". *Lundberg* s. 20 f.

¹² Svenska landskapslagar 3 s. XLVII och LX.

receptorum in provinciis Attundie” och ”Summa receptorum in provinciis Thyndie” och ”Summa prescriptarum provinciarum Thyndie” och ”Summa prescriptarum provinciarum in Attundia”. I namnen på de olika provinciae saknas dock ibland beteckningen provincia. Det heter sålunda ”Brohunderi” men ”provincia Bäling” och provincia Aarland, dvs. Arlandahundare, ”provincia Norund” men ”Habo hunderi”. En avvikelse från 1314 års längd är, att Roden räknas till Attundaland och att ”provincia Valum” eller Våla står i stället för ”provincia Vendel” 1314. Några socknar är upptagna under annan provincia än 1314.¹³ Även i längderna från 1330- och 1340-talen är principen densamma. I 1343 års förteckning har dock ett nytt pastorat, Stockholms, tillkommit, medan där-
emot Skokloster försvunnit.¹⁴

I Upplandslagen av år 1296 framstår hundaret som en central indelningsenhet men frågan är, huru det var i verkligheten. Den ursprungliga hundaresindelningen torde nämligen redan vid denna tidpunkt ha varit i upplösning och omstöpning. Fjädrundaland omfattade icke längre fyra utan fem hundaren. I den blott 50 år yngre landslagen blev också hundaret härad och Upplandslagens domare ersattes med häradsdomare. Redan före 1300 ingick ordet härad i flera sockennamn såsom Fundbohärad, Unungahärad och Egbohärad i Tiundaland samt Laggahärad, Lohärad och Vidbohärad i Attundaland. Det heter än provincia Våla, än provincia Vendel.¹⁵ Då något jämförelsematerial från tiden före 1300 icke föreligger, är det dock icke möjligt att närmare fastställa förhållandet mellan hundare och provincia. Tydligt är däremot, att den kyrkliga organisationen som blev en följd av Upplandslagens föreskrifter om de båda skattefria prästgårdarna och beslutet 1298 om en ”decanus ruralis” i varje provincia vid medeltidens slut var fullt utbyggd. ”Decanus ruralis” hade emellertid då blivit ”prepositus ruralis” och erhållit viktiga uppgifter i sitt kontrakt. I ärkedjåken Ragvald Ingemundssons tryckta latinska översättning av kyrkobalken och landslagen från 1481 ingår också ett kapitel med rubriken: ”De autoritate officialis et præpositi ruralis.”¹⁶

I det nu kända källmaterialet från tiden före 1300 finns icke någon enda uppgift som ger stöd för påståendet, att hundareskyrkan var huvudkyrkan i hundaret, att den hade en högre värdighet och var förnämligare än övriga kyrkor. ”Ingen källa”, skriver J. Rosén, ”har någonting att meddela om att prästgårdarna intill en viss storlek utgjort ett äldre skikt i den kyrkliga privilegielagstiftningen.”¹⁷ Ingen källa före år 1300 har heller något att meddela om hundares- och tolftakyrkorna. Först genom Upplandslagens bestämmelser om den större prästgården

¹³ DS 2062 och 2063. *Lundberg* s. 29 ff.

¹⁴ DS 2819, 3754 och 3834. *Ekbom* s. 231.

¹⁵ DS 1946, 2032, 2062, 3571, 3754 och 3835. *Söderlind* (HT 1968) s. 120 och 131, *Ekbom* s. 229 ff. och ovan s. 41 not 8.

¹⁶ *Leges Svecorum Gothorumque* s. 35 f.

¹⁷ *Rosén* s. 106.

vid en av kyrkorna i hundaret och beslutet 1298 om tillsättningen av en "prost" i varje provincia i Uppland fick denna kyrka med tiden en särställning som prostkyrka, även om benämningen häradsprost aldrig blev en officiell titel i Sverige.

Naturligtvis skedde betydande förändringar under den följande tiden men den ursprungliga organisationsplanen är dock lätt skönjbar i det ganska omfattande aktmaterialet från den tid, då Gustav Vasa genomförde en helt ny kyrklig organisation. Om det i början av 1300-talet i Uppland fanns 23 "prosterier" eller "kontrakt" med 170 pastorat, var motsvarande antal 200 år senare eller vid tiden för Västerås riksdag 1527 22 prosterier och 122 pastorat. Det minskade antalet pastorat hör samman med ett betydligt ökat antal annexkyrkor. "Provincia Norunda" omfattade dock för att nu endast nämna ett exempel exakt samma socknar som prosteriet Norunda 1527 och på 1540-talet, även om det än heter "Norunda härad, det är Tensta prosteri" eller "Norunda prosteri". I ett brev från 1431 talas om häradskyrkan i Vallentuna socken. Det är även ganska upplysande, att prostgården i Fresta i den forna provincia Vallendahundare i början av 1500-talet hade gett upphov till prosteriet Borby eller Borgby som på 1540-talet kallades Sollentuna härads prosteri. Sedan Johan III återställt den av Gustav Vasa raserade medeltida kyrkliga organisationen, kunde också ärkebiskop Laurentius Petri i sin KO av 1571 skriva: "Så måste ock biskopen hava sina prostar uti alla prepositurer på landsbygden såsom vant är."¹⁸

5

Att Upplandslagens bestämmelser om de skattefria prästgårdarnas storlek sannolikt icke spelade någon större roll under medeltiden, sammanhänger med konung Birger Magnussons privilegiebrev av den 28 mars 1305, "en av de stora milstolparna i den kyrkliga immunitetens historia".¹ Genom detta brev bekräftades privilegierna av år 1281. Genom 1305 års privilegiebrev hade all kyrklig jord erhållit skattefrihet. Lagens bestämmelser om ett visst minimum av skattefri jord blev därför utan större betydelse. 1290-talets för kyrkan hårda år återkom dock och Upplandslagens bestämmelser om de skattefria prästgårdarna och om kyrkans skyldighet att betala skatt för övrig jord blev emellertid än en gång aktuell.

I sin i det föregående nämnda undersökning påpekar Dovring, att i 1555 års jordebok över kyrkogods i Närke förekommer ofta som beteckning på prästbolet

¹⁸ S. Kjällerström, Prosterier, pastorat och kyrkoherdar i Uppsala stift år 1527 (PHT 1960) s. 97 ff., Almquist 3 s. 169 f., *Skrifter och handlingar til uplysning i svenska reformationshistorien* 2 (1790), utg. av Uno von Troil, s. 297 och C. G. Styffe, *Skandinavien under unions-tiden* (1911) s. 369 samt KO 1571 (1971) s. 164. S. Kjällerström, Sätt till att ordinera en vald biskop 1561—1942 (1974) s. 18 f. och s. 22 f.

¹ DS 1459 och *Brilioth* s. 49.

ordet "präståtting". Härmed avsågs, skriver Dovring, liksom i Södermanland, vad Upplandslagen kallar ett halvt markland. Han tillfogar, att attungen med stor sannolikhet en gång varit "det allmänt gängse jordmättet i hela det gamla Sverige" och "den normaläga som kyrkan hade möjlighet att anknyta sina minimianspråk till".² Såsom beteckning för Upplandslagens skattefria prästgård omnämns "präståttingen" vid riksdagen i Västerås 1527. I sitt svar på den kungliga propositionen deklarerade rådsherrarna och adeln bl.a. följande: "Skattejord gånge igen, ehuru länge hon under kyrkan varit haver undantagen tillbörlig präståttelse (?), där han gör skatt utav efter lagen." Motiveringen var densamma som på 1290-talet och gavs vid riksdagen i Strängnäs två år senare med orden: "Men att skattejord skall gå tillbaka, det håller lagboken, ty att ingen må förminska kronans ränta."³

Även om avskrivaren missförstått sin förlaga, kan det enligt min mening icke råda någon tvekan om att ordet "präståttelse" är detsamma som "präståtting". Recessen följde visserligen icke rådsherrarna men i deras brev om besluten i Västerås heter det under hänvisning till kyrkobalken, att prästerna skall leva av sitt prästabord, av tionde och av offer och att avsikten med besluten icke var, "att man kyrkoherdar förlägga vill, därmed att deras ränta bliver modererad och förminskad efter lagboken".⁴

Resultatet av västeråsbesluten blev, att kyrkoherdarna liksom biskoparna, domkapitelsledamöterna och klostren pålades en skatt som domkapitlet skulle fördela på de olika pastoratens kyrkoherdar. På 1540-talet indrog emellertid Gustav Vasa all kyrkojord med undantag av de uppsaliensiska prästgårdarna vid moderkyrkorna. Det minimimått av prästgårdsjord som Upplandslagen räknade med som en faktisk möjlighet hade härigenom blivit verklighet. Den jord, för vilken kyrkan enligt samma lag skulle betala skatt, "om ej konungen gör den fri från skatt", var vid tiden för Gustav Vasas död kronans egendom.⁵

När prästgårdarna på grund av adelns reduktionskrav åter kom i farozonen under Karl XI:s regering, citerade prästerna vid riksdagen 1682 kyrkobalkens bestämmelser och förklarade, att prästbolen alltid haft "samma villkor och frihet som själva Uppsala öd". Även under Gustav Vasas regering förblev prästgårdarna, hette det, "örörda, emedan däruppå intet bevis kunde framdragas". Prästerna krävde därför, att prästbolen borde "njuta så mycken jord oklandrad som lagen förmår" och att denna jord skulle vara "fri för alla utskylder".⁶ Bestämmelserna om prästgårdarna i Upplandslagen av år 1296 som i forskningen ansetts obsoleta redan vid lagens tillkomst fyllde tydligen ännu efter 400 år en uppgift i debatten.

² *Dovring* s. 117.

³ GR 1527 s. 218 och GR 1529 s. 160. Se kommentaren i SAOB.

⁴ GR 1527 s. 255.

⁵ *H. Forssell*, Sveriges inre historia (1869) s. 198 ff.

⁶ Prästeståndets riksdagsprot. 4 s. 178 ff.

Die Bestimmungen des Gesetzes von Uppland über die Pfarrhöfe

Von den mittelalterlichen schwedischen Landschaftsgesetzen enthält nur das Gesetz von Uppland aus dem Jahr 1296 Bestimmungen über zwei verschiedene Pfarrwohnstätten (prästbol) oder Pfarrhöfe (prästgård). Es heisst nämlich in dem Gesetz, eine jede Hundertschaftskirche solle einen steuerfreien Pfarrhof von einem Markland haben und eine jede Dorfkirche (tolftakyrka) einen von einem halben Markland. Für diese Höfe sollten die Bauern und nicht die Kirche Steuern bezahlen. In der bisherigen Forschung hat man hauptsächlich die Ausdrücke „hundareskyrka“ und „tolftakyrka“ erörtert. Die Forscher sind sich ziemlich einig darin, dass die fraglichen Bestimmungen im Uppland-Gesetz hohes Alter haben, ja dass sie geradezu veraltete Elemente in dem Gesetz darstellen, und dass sie einer geplanten, aber niemals völlig durchgeführten kirchlichen Organisation in Uppland um das Jahr 1100 zugrunde liegen.

Der vorliegende Aufsatz behandelt weder die „hundareskyrka“ noch die „tolftakyrka“, sondern die Pfarrhöfe. Die Frage, die ich zu beantworten suchte, gilt dem Grund dafür, dass das Gesetz Bestimmungen über zweierlei Pfarrhöfe enthält. Als Antwort ergab sich, dass die Bestimmungen des Gesetzes über die Pfarrhöfe ein Zukunftsprogramm zum Ausdruck bringen. Eine geplante kirchliche Organisation hat im Gesetz eine festgestellte ökonomische Grundlage erhalten. Ein Mindestmass an Grund und Boden für die Pfarrhöfe ist aus den umstrittenen Privilegien in das allgemeine Gesetz übernommen worden.

Den Anlass zu den Bestimmungen des Gesetzes über die beiden Pfarrhöfe gab der Umstand, dass die Pröpste in den drei Gauen (folkland) Tiundaland, Attundaland und Fjädrundaland gegen Ende des 13. Jahrhunderts Prälaten (prepositus, archidecanus und decanus) des Domkapitels von Uppsala geworden waren und daher durch andere Amtsträger ersetzt werden mussten. Auf der Synode in Uppsala 1298 liess Erzbischof Nils Allesson auch mitteilen, dass eine jede provincia der drei Gaue einen „decanus ruralis“ haben sollte, um eilige Prozesse zu entscheiden. Diese Landdekane, die später in Schweden Pröpste genannt wurden, sollten also die früheren Gaupröpste ersetzen. Wie die neue Organisation auf dem Papier aussah, geht aus dem Verzeichnis von 1314 über die Sechsjahressteuer (sexårsgårdern) hervor. Gegen Ende des Mittelalters war die Propstorganisation vollkommen ausgebaut, und es gab in Uppland 22 Propsteien.